

Betül İpşirli Arğıt, Rabia Gülnûş Emetullah Sultan: 1640-1715,

İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, 9786051051321, 286 s.

Said Nohut *

Marmara Üniversitesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda Öğretim Üyesi olan Betül İpşirli Arğıt'ın TÜBİTAK tarafından doktora sonrası araştırma kapsamında desteklenen, "Rabia Gülnûş Emetullah Valide Sultan'ın hayatı ve siyasî faaliyetleri (1640-1715)" adlı çalışmasının okuyucu ile buluştuğu bu eser giriş, bazı bölümlerinde alt başlıkların yer aldığı toplam beş bölüm, sonuç, ekler, kaynaklar ve dizin kısımlarından müteşekkildir.

Giriş bölümünde (s. 7-31) çalışmanın amacı, *Osmanlı tarihinde 1550-1656 arasındaki "Kadınlar Saltanatı" olarak adlandırılan dönemin, Köprülülerin 1656'dan itibaren başa gelmesiyle nihayete erdiği düşüncesine mukabil, Rabia Gülnûş Sultan'ın yaşamını ve valide sultan olarak rolünü inceleyerek bu yargıyı sorgulamak* şeklinde ifade edilmektedir. Aynı minvalde hanedan mensubu kadınların siyasî etkilerinin azalmakla birlikte devam ettiğinin Rabia Gülnûş Sultan misali ile ortaya konmaya çalışıldığı belirtilmektedir.

Ayrıca giriş kısmında "Yakındoğu Siyasî Geleneğinde Kadınlar", "Valide Sultanlık Müessesesi", Gülnûş Valide Sultan'ın Yaşadığı Döneme Kısa Bir Bakış", "Literatürde Valide Sultanlık Konusu", "Bir Valide Sultan Biyografisi Yazmak", "Çalışmanın Bölümleri" şeklinde verilen alt başlıklar ile okuyucunun zihnine eserle ilgili bir ön hazırlık yaptırılmakta, ayrıca konunun sınırları da verilmektedir.

Yazara göre, coğrafi ve kültürel anlamda Yakındoğu geleneği mirası üzerinde yer alan ve Türk-Moğol, Bizans ve İslâm geleneklerine muhtelif yönlerden dayanan Osmanlı Devleti'ndeki kadınların etkisinin değerlendirilmesi için bu hanedanlarda yaşayan kadınların siyasî hayat içindeki yerlerini irdelemek, incelenen asıl konu olan *valide sultanlık* müessesesinin arka planı hakkında fikir vereceği için önemlidir.

* Doktora öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye, saidnohut@gmail.com

Hürrem Sultan'ın yaşadığı dönemin, kadınların devlet yönetiminde etkisi bakımından mühim olduğu; ancak Sultan'ın *valide sultan* olamadan vefat ettiği ve valide sultanlık kurumunun ilk olarak III. Murad döneminde ortaya çıktığı ve resmî olarak ilk kez bu unvanın Nurbanu Sultan için kullanıldığı bilgisi verilmektedir. Rabia Gülnûş Sultan'ı diğer valide sultanlardan ayıran en önemli özelliğın ise oğulları II. Mustafa ve III. Ahmed'in yetişkin yaşta tahta çıkmaları olduğuna dikkat çekilmektedir.

17. yüzyılın ikinci yarısında ve 18. yüzyılda yaşayan valideler üzerindeki çalışmaların yetersiz olduğu ve Gülnûş Sultan'ın uzun bir valide sultanlık devri olmasına rağmen *Kadınlar Saltanatı* olarak adlandırılan dönemde yaşamış validelerin gölgesinde kaldığı aktarılmıştır. Dolayısıyla Rabia Gülnûş Sultan ile ilgili ikincil literatürün son derece sınırlı olduğu, yaşadığı döneme ait Osmanlı arşiv kaynakları ve kronikleriyle, çağdaş Avrupa kaynaklarının ışığında önemli ipuçlarına ulaşılabildiği belirtilmektedir.

Son olarak Osmanlı Devleti'nde yaşamış bir kadının biyografisini yazmanın kritiği yapılarak bu alanın sınırları, zorlukları verilmekle birlikte bu tarz çalışmaların önemine de değinilerek çözüm yolları ve tecrübeler paylaşılmakta ve çalışmanın bölümleri hakkında kısa bilgi verilerek giriş kısmı tamamlanmaktadır.

Kitabın birinci bölümü "**Hareme Giriş: Esirlikten Hasekiliğe**" başlığını (s. 32-39) taşımakta olup, Rabia Gülnûş Emetullah Sultan'ın Venedik yönetimi altında bulunan Girit'in Resmo kasabasında doğduğu ve aslen Rum olduğu, Hatice Turhan Sultan tarafından IV. Mehmed'e verildiği ve *Gülnûş, Rabia ve Emetullah* isimlerinin ne zaman verildiğine dair bilginin mevcut olmadığı aktarılmaktadır. Ancak *Rabia* ve *Emetullah* gibi isimlerin, azat olduktan sonra cariyelere haremde kullanılan isimlerinden daha itibarlı Arapça isimler verilmesinin bir neticesi olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.

Gülnûş Sultan, haremde belli bir eğitim görmüş ve burada İslâmî ilimlerin dışında, okuma-yazma eğitimi de almıştır. Yazar burada IV. Mehmed dönemini anlatan La Croix'i referans vererek bir kadın okuyucunun öğle yemeğinden sonra padişahın geniş maiyeti önünde Kur'an-ı Kerim'den bir bölüm veya bir tarih kitabı okuduğunu da belirtmektedir.

IV. Mehmed'in 7 Kasım 1687'de tahttan indirilmesinin ardından Gülnûş Sultan, Eski Saray'a gönderilir ve II. Süleyman (1687-1691) ile II. Ahmed'in (1691-1695) saltanatları arasında yedi yıl orada kalır. Sultan'ın bu tecrit hali oğlu Şehzade Mustafa'nın 6 Şubat 1695'te Edirne'de tahta çıkmasıyla son bulur. Hasekilik dönemini Edirne Sarayı'nda geçirerek kendisinden önceki hasekilerden ayrılan *Gülnûş Sultan'ın yirmibir yıl sonra saltanata bir erkek evlat kazandırmasının da etkisiyle IV. Mehmed tarafından el üstünde tutulması, padişahın birçok hasekisinden farklı olarak her yere padişah ile birlikte gitmesi ve uzun hasekilik tecrübesi*

onu validelik dönemine hazırlamıştır yorumu yapılmaktadır.

“Valide Sultanlık Müessesesi: Gülnûş Sultan’ın Saltanat Dünyası” başlığı (s. 40-88) kitabın ikinci ve en uzun bölümünü oluşturur. Osmanlı’da muhtelif rütbelerdeki kişiler için hangi unvanların kullanılacağı Fatih Kanunnamesi’nde belirtilmişse de *valide sultan* tabirinin ilk kez kullanılmasının III. Murad dönemiyle başladığı bilgisi ile başlayan bu bölümde “Harem-i Hümayun ve Harem’in Mutlak Hâkimi” alt başlıklarıyla haremın işleyişi ve valide sultanın haremdeki rolü aktarılmıştır.

Harem-i Hümayun’un en nüfuzlu kadını olan valide sultanın, oğullarının siyasi kariyerini düşünme; hanedanın ihtiyaçlarına göre, şehzadelere ve padişahlara hangi cariye için takdim edileceği konusunda ve hanedanın devamı adına padişahların çocuk sahibi olmasını sağlama; harem-i hümayunun hâkimi olarak haremın idaresi ve geleneğin aktarımı konularındaki rolü önemlidir.

Yine bu bölümün “Valide Sultan Hanesi” alt başlığında bazı açıklamalar ile Kethüda, Baş Lala, Kahvecibaşı, Cariyeleri; “Tayinatları” alt başlığında ise valide sultanların hasekilik dönemlerinden itibaren statülerine uygun şekilde düzenlenen muhtelif kategorilerdeki tayinatlarının örnekleri detayları ile verilmekte ve bir tablo ile sunulmaktadır.

Osmanlı Devleti’nde valide sultanların birçok alanda gücünü ve pozisyonunu gösteren en önemli unsur valide sultanların yüksek gelirleridir. Bölümün “Gelirleri” alt başlığının konularını ise Valide Sultan’a ait maaş, haslar, kapı harcı, harcırah ve miras başlıkları oluşturmaktadır. Valide Sultan’ın bu gelir kaynakları siyasi nüfuz konusunda kendisine güç katacağı için iyi tahlil edilmelidir.

İkinci bölümün son alt başlığını oluşturan “Maddi Dünya” kısmında ise Valide Sultan’ın maddi dünyasını tanımlamada hasekilik döneminden itibaren mevcut olan masraf defterleri, Gülnûş Sultan için alınan ve yaptırılan kıyafet, mefruşat ve kıyafet-mefruşat dikiminin en ince detaylarına kadar kaydedildiği terzi defterleri ile ev eşyalarının önemi nazara verilmektedir. Ancak Valide Sultan’ın maddi dünyasını yansıtan en mühim kaynak ise şüphesiz onun muhallefati olduğundan bu kısma ayrıca dikkat çekilmektedir.

Gülnûş Sultan’ın gayrimenkulleri hakkında da bilgi verilerek siyasi icraatları öncesi onun ekonomik konudaki zenginliği de tanıtılmaktadır. Ayrıca Valide Sultan’ı muhtelif cepheleriyle anlatmakla birlikte kendinden önceki ve sonraki Valide Sultanlar ve Yakınoğu hanedan kadınlarıyla benzerliklerinin olduğu vurgulanarak *bu müessesenin işleyişi yerel ve dönemsel dinamiklerden etkilenerek şekillenmekle birlikte kurumsallaşmış bir yapıya da sahiptir* yorumu yapılmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü **“Gülnûş Sultan’ın Siyasi İcraatları”** başlığını (s.89-131) taşır. Hatice Turhan Valide Sultan’ın, Köprülü Mehmed Paşa’ya 1656’da büyük yetkiler vermesiyle Osmanlı tarihinin önemli bir dönemi başlamış

olmakla birlikte Köprülü Mehmed Paşa'nın ölüm döşeginde iken IV. Mehmed'e "kadınların tavsiyelerine kulak asma" uyarısına rağmen, Gülnûş Sultan'ın siyasî kariyerinin, hasekilik yıllarında başladığı görülmektedir.

Bu bölüme kadar anlatılanlarla birlikte değerlendirildiğinde, Gülnûş Sultan'ın hasekilik dönemlerinde seferlere katılarak siyasî gelişmelerden haberdar olması, IV. Mehmed'in hasekisi ve Şehzade Mustafa ile Şehzade Ahmed'in annesi olarak Hatice Turhan Valide Sultan ile birlikte geçirdiği uzun hasekilik dönemi ve malî gücü onu adeta Valide Sultanlık müessesesine hazırlamıştır. Burada Gülnûş Sultan'ın bu müessesedeki etkileri dönemin siyasî gelişmeleri ile paralel olarak aktarılmaktadır.

Argıt'ın, araştırmasının temelinde yer alan hadiseleri Yakındoğu bağlamında okuma düşüncesini, Yakındoğu'daki Osmanlı öncesi hanedanların aynı statüdeki kadınlarından misaller getirerek desteklediği görülmektedir. Bu bölümde de kadınların seferlere katılmasının eski bir gelenek olduğu, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren tatbik edildiği, Safevî hanedanına mensup kadınların da erkeklerle savaşa gittiği misalleri verilmektedir.

Bölümde, II. Süleyman ve II. Ahmed devirlerinde yaşananlar, Gülnûş Sultan'ın II. Mustafa ve III. Ahmed zamanı Valide Sultanlığı dönemindeki gelişmelerden ön plana çıkan konular anlatılmaktadır. Bu konular ise Gülnûş Valide Sultan'ın, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın azli ve idamında etkili olması; Şeyh Feyzullah Efendi'yi hasekilik döneminden beri tanıyıp himaye etmesi; Amcazade Hüseyin'in kariyer çizgisinde belirleyici olması; Baltacı Mehmed Paşa üzerindeki idaresi; 'Derviş Efendi' müstear adıyla İsveç kralına iki mektup yazmasıdır.

Döneme damga vuran olaylar II. Mustafa'nın sürekli yakınında bulunan Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretnamesi*'nden ve Batılı kaynaklardan istifade ile verilmektedir.

Siyasî alanda etkili olan Gülnûş Sultan, II. Mustafa'nın otuzbir yaşında tahta çıkması ile Hatice Turhan Valide Sultan ve Kösem Sultan'dan ayrılır. IV. Murad ve IV. Mehmed'in çocuk yaşta tahta çıkmaları valide sultanların kontrolü bizzat ellerine almalarını sağlamıştır; ancak Gülnûş Valide Sultan, valide sultan olduğunda kayınvalidesinin hayatta olmaması sebebiyle harem-i hümayunun tek hâkimidir.

Yazara göre IV. Mehmed ailesinin hikâyesini Gülnûş Sultan'ı meseleye dâhil ederek çalışmak, Valide Sultan'ın dönemin siyasî gelişmelerindeki yerini açığa çıkaracağı gibi dönemin tarihinin de daha ayrıntılı olarak anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca görülmektedir ki hanedanın kadın mensupları göz ardı edilerek yapılacak çalışmalar Osmanlı siyasî hayatının anlaşılmasında boşluklar doğuracaktır.

“**Valide Sultan’ın Siyasi Kültür İçindeki Yeri**” başlıklı (s. 132-170) dördüncü bölüm, “Merâsim ve Teşrifat” ve “Hediyeleşmeler” şeklinde iki ana alt başlık ile analiz edilmektedir. Osmanlı Devleti’nin kültürünün bir parçası olan Merâsim ve Teşrifatlar aynı zamanda siyasi gücün ve otoritenin de tezahürüdür. I. Süleyman sonrasında valide sultan otoritesinin kurumsallaşması, hükümlerliliğin kamusal sergileniş şekli olan merâsimlerde valide sultanın önemini artırmış ve valide sultanlar *valide alayı*, *göç-i hümayûn*, *hanedan doğumları* ve *düğünleri* gibi merâsimlerin bir parçası olmuştur.

Bu merâsim ve teşrifatlarla ilgili olarak Gülnûş Valide Sultan’ın valide alayı anlatılmış; arşiv kaynakları ve dönemin kroniklerinden istifade ile hazırlanan tabloda Sultan’ın hangi tarihte nerede bulunduğu gösterilmiş; katılmış olduğu açılış merâsimleri ve seferlerden zaferle dönen hükümdarı başkent dışına çıkıp karşılaması ve hasekilik döneminde katıldığı seferler hakkında bilgi verilmiştir.

Osmanlı padişahları içinde av tutkunluğu ile bilinen ve bu sebeple kendisine *Avcı* lakabı verilen IV. Mehmed’in hasekisi Gülnûş Valide Sultan’ın, Hatice Turhan Sultan ile birlikte ava iştirak ettiği görülür. Seferler kadar büyük olmasa da padişah ve maiyetinin ava gidiş ve dönüşlerinde yapılan görkemli merâsimler de iktidarın gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Hanedan mensuplarının sünnet ve evlilik düğünleri de iktidarın gücünü ve cömertliğini göstererek itibarını artıracak ve halkla ilişkilerini güçlendirecek şekilde ihtişamlı şekilde kullanılır. Bu minvalde Gülnûş Valide Sultan’ın IV. Mehmed, II. Mustafa ve III. Ahmed döneminde yer aldığı düğünlere değinilmektedir.

Bunlara ilaveten, padişahın çocuğunun olması ile yapılan *veladet-i hümayûn* ve bu merâsimde valide sultanın hazırlattığı beşiğin nakledildiği ve halkın da izlediği *beşik alayı*; Osmanlı sarayında cülus tebriklerinden sonraki en önemli törenlerin gerçekleştiği *bayram merâsimi* ve *nevrûz merâsimi*; Mekke ve Medine’ye gönderilen *surre alayları*; valide sultanların vefatının ardından yapılan *cenaze merâsimi* de diğer başlıklardır ve yine dönemin kronikleri ve batılı kaynaklardan istifade ile bu merâsimler anlatılmaktadır.

Dördüncü bölümün ikinci alt başlığı olan “Hediyeleşmeler” ise yazarın ayrıca dikkat çektiği bir konudur. Çünkü Gülnûş Valide Sultan’ın hangi vesilelerle kimlere hangi hediyeleri verip hangi hediyeleri aldığıın irdelenmesi, Valide Sultan’ın gerek merâsimler gerekse siyasi kültür içindeki yerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Siyasi gelenekte de himaye etmenin ve ihşanda bulunmanın hükümlerliliğin tezahürü, meşruiyeti ve gücü için gerekli olduğu, ayrıca Osmanlı siyasi sisteminde de düşük statüde olanların kendi üstlerine hediye takdim etmek suretiyle sistem içindeki yerini göstermek, pozisyonunu pekiştirmek, sadakatlerini vurgulamak durumunda olduğu bilgisiyle Valide Sultan’ın hediyeleşme konusundaki faaliyetleri anlatılmaktadır. Gülnûş Sultan’ın hediyeleşmede-

ki yerinin incelenmesinin maddî ve siyasî kültüre dair bir katkı yapmakla beraber Valide Sultan'ın ilişki ağlarının hangi noktalara uzandığı ve siyasî hane içindeki merkezini göstereceği gibi, kültür ve sanat banılığının tetkikinin de Valide Sultan'ın konumunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı vurgulanmaktadır.

Kitabın son bölümü “**Gülnûş Sultan'ın Hayır Eserleri ve Vefatı**” başlığı (s. 171-199) ile verilmiştir. Gülnûş Sultan'ın kethüdası Mehmed Efendi'ye kendi el yazısıyla yazdığı notta yer alan “Dünyanın fani olduğu ve nice nice hayır hasenat yapmayı Allah'tan niyaz ettiği, Rabbine layık ameli yoksa da ibadullaha infak etmek suretiyle hayırda bulunmuş olmayı, böylece bir müminin duasının kabul edilip kendisinin mağfiretine sebep olmayı” dilediği ifadesinden yazar, Gülnûş Sultan'ın yaptığı hayırlarında sevap kazanma amacı güttüğü ve dindar bir kişiliğe sahip olduğu yorumunu yapmaktadır.

Bu girişin ardından Gülnûş Valide Sultan'ın Osmanlı'nın farklı bölgelerinde muhtelif türde hayır eserleri yaptırdığı ve valideliği döneminde de ilk olarak Sakız Adası'nda kendi adına bir cami (1695) ve bir kütüphane yaptırdığını; Galata'da Saint François adlı kiliseleri camiye çevirttiğini (1696) bu cami için bir de vakıf kurdurduğunu; Afrika Kıtasında da kiliseden dönüştürülmüş ‘Gülnûş Valide Sultan’ adını taşıyan bir cami ve Hasköy’de bir mescit inşa ettirdiğini ifade eden Argıt, Valide Sultan'ın asıl gücünü ve otoritesini gösteren en büyük eserin ise Üsküdar’da inşa edilen külliye olduğunu ifade etmektedir.

Mezkûr külliye II. Mustafa dönemine kıyasla daha yoğun inşa faaliyetlerinin yaşandığı III. Ahmed döneminde yaptırılmıştır. Üsküdar Balaban İskelesi yakınında Zincirlikuyu adı verilen yerde yaptırılan caminin temeli 1708’de atılmış, Mart 1711’de çok görkemli bir merasimle açılmıştır. Külliye içinde camiye ilaveten, sebil, çeşme, imaret, sıbyan mektebi, muvakkithane, türbe, çarşı, bedesten ve hünkâr mahfili inşa edilmiştir.

Valide Sultan'ın bu hayır eserlerinin haricinde yaptırdığı çeşmelerin çoğunlukta olduğu, 1678’de Mekke’de imaret ve darüşşifa kurduğu, hac yolu üzerinde çeşme ve kuyular yaptırdığı, Mekke’de tavan (sakf-ı şerif) ile Hz. Hatice'nin evini tamir ettirdiği, havas akçesinden her sene belli bir miktar surre için ayırdığı yine verilen bilgiler arasındadır.

Gülnûş Valide Sultan'ın Haremeyn’e göndermiş olduğu surre miktarlarının değerlendirilmesinde Valide Sultan’a ait surre defterlerinden istifade edilerek tablolar hazırlanmış ayrıca surre gönderen diğer hanım sultanlar ile mukayesesi yapılmış ve Gülnûş Valide Sultan'ın hayırda bulunduğu diğer faaliyetler ayrıca zikredilmiştir.

Bölümün sonunda Gülnûş Valide Sultan'ın neden ve nasıl vefat ettiğine dair bir bilgi bulunmamakta ve 5 Kasım 1715’te Edirne Sarayı’nda vefat ettiği ve Edirne’de bulunan bütün devlet adamları ve ulemanın katılımıyla saray meydanında

kılınan cenaze namazının ardından vasiyeti gereği Üsküdar'da inşa ettirdiği üstü açık türbeye defnedilmek üzere İstanbul'a doğru yola çıkıldığı aktarılmaktadır.

Çalışmanın sonunda transkripsiyonu yapılmış ve yapılmamış arşiv vesikalarından oluşan ekler (s. 205-257), araştırmada kullanılan kaynaklar (s. 258-275)² ve bir kavram dizini (s. 276-286) yer almıştır.

Sonuç olarak hem bir biyografi hem de Gülnüş Sultan öznelinde valide sultanlık müessesesinin işleyişini ve siyasî alandaki etkilerini sunan bu çalışma hanedanın kadın mensupları göz önüne alınmadan sağlıklı bir dönem okuması yapılamayacağını ortaya koymaktadır. Zengin arşiv kaynakları ve literatür ile hazırlanmış görülen çalışmanın bazı kısımlarında aynı bilgilerin gereksiz tekrarları görülmekle birlikte alanında önemli bir boşluğu doldurduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

2 Araştırmada kullanılan kaynaklar Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi: Ali Emiri/Bab-ı Asafi Sadaret Mektubi Kalemî/Bab-ı Defteri/Cevdet Tasnifi/Evkaf-ı Haremeyn/Evkaf-ı Hümayun/İbnülemin Tasnifi/Maliyeden Müdevver Defterler/Mühimme Defterleri/Tsma Defterleri; Topkapı Sarayı Arşivi; Siciller), Yayınlanmış Kaynaklar, Osmanlı Yazarları, Avrupa Yazarları, İkincil Kaynaklar şeklinde tasnif edilmiştir.